

ההיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה – מגמות עקרויות

בעז כהן

זיכרון השואה מלווה את החברה הישראלית ואת מדינת ישראל ומעצב אותן עוד מהימים שטרם קום המדינה. זכרה ולקחיה עולים שוב ושוב בשיח הפוליטי והמפלגתי, והיא משמשת כמרכיב בעימותים אידיאולוגיים ותרבותיים כגון אלו שבין חרדים לחילונים ובין ציונים לבין לא-ציונים.

באופן טבעי מושפעת ההיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה, על גווניה השונים, ממקומה המרכזי של השואה בהוויה הישראלית לדורותיה; במקביל, היא משפיעה על דימויה של השואה בחברה ובזיכרון הלאומי. מה הם המאפיינים של ההיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה? האם יש לה ייחוד? אם כן, מהו? מי הם הכותבים, ומה הם הנושאים שחקרו? במאמר זה ייעשה ניסיון להתייחס לשאלות אלו ולהציע כיווני חשיבה בנושא.

ניצנים ראשונים - העשור הראשון למדינה

העשור הראשון למדינה והתקופה הסמוכה לו זכה לכינוי 'העשור המעצב'. בתקופה זו באים לידי ביטוי אותם ערכים ומיתוסים שיעצבו את דמותה של המדינה בעשורים הבאים.

ניצולי השואה וסוגיות מדיניות וחברתיות, כגון סוגיית השילומים ומשפט קסטנר שנערך בשנות ה-50, גרמו לנוכחות מתמדת של השואה בהוויה של ראשית המדינה. בתקופה זו ניתן למצוא על מדפי הספרים מספר רב של ספרי זיכרונות אישיים של לוחמים לשעבר, ובעיקר שלושה קבצים עבי כרס העוסקים במרד הגטאות ובלחימה הפרטיזנית: ספר *מלחמות הגטאות* (1954), *ספר השומר הצעיר* (1956) ו*ספר הפרטיזנים היהודיים* (1958).

הספרות המתפרסמת בתקופה זו בנושא השואה עוסקת במרד. בספרים אלו עולות הנחות היסוד של כותביהם ואולי אף של חלקים נרחבים בחברה הישראלית באותה התקופה: המרד נתפס כתופעה המרכזית הראויה לאזכור בסיפור השואה. חשיבותו הרבה נובעת מתפקידו בהצלת הכבוד היהודי ובזיקתם של המשתתפים בו אל ערכי ההגנה והגבורה של היהודי הלוחם בארץ ישראל. יש יחס של כבוד להמוני העם שנרצחו על ידי הנאצים והלכו אל מותם 'כצאן לטבח', אך עם זאת יש פסילה חד משמעית של היודנראט וגופים אחרים שפעלו באופן ציבורי במסגרת מנגנון הכיבוש הגרמני. הכתיבה היא כתיבה תנועתית, סיפור המרד הוא סיפורם של אנשי התנועות הציוניות - שמאליות, ויש התעלמות מלוחמים שלא היו שייכים לתנועות אלו. בספר *השומר הצעיר* מובא סיפור השואה והלחימה כחלק מסיפורה של התנועה, ויש דגש על כך שחברי התנועה הם אלו שהובילו את המרד בכל מקום.

מול היבול הפורה של לוחמים ופעילים בארגוני מאבק מתנועות השמאל הציוניות בולט האלם של אנשי תנועות הימין והתנועות הדתיות. לתופעה זו ניתנים הסברים שונים. ראשית, בניגוד

לפעילים של תנועות השמאל, שכבת המנהיגים של התנועות האחרות נספתה בשואה והניצולים לא הכירו את התמונה השלמה של חלקם במרד ובהתנגדות. שנית, תנועות אלו לא יכלו לתת גב כלכלי ליצירה ספרותית מכיוון שמדובר היה אז בתנועות אפוזיציה או שוליים שחלקן בהוויה התרבותית הכללית בעשור הראשון למדינה היה קטן. יש הטוענים שמרכיב חשוב בתמונה הכוללת של הכתיבה וההנצחה הוא המגמה של מנהיגי התנועות בארץ להפנות את האנרגיה של המורדים לשעבר לכתיבה, להנצחה ולתיעוד ובכך לדחוק אותם ממעורבות בפוליטיקה התנועתית ומהשפעה על הקו הרעיוני ועל קבלת ההחלטות.

בשנות ה-50 מוקמים גם מוסדות ההנצחה ומחקר השואה. הראשון, "בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק כצנלסון", הוקם בשנת 1950 ובשנת 1951 הוציא את כתב העת הראשון לחקר השואה: *דפים לחקר השואה והמרד*. שני גיליונות שלו התפרסמו בעשור זה. בשנת 1953 חוקקה הכנסת את חוק זיכרון השואה והגבורה - 'יד ושם', הקובע הקמת רשות זיכרון ממלכתית בירושלים. המוסד הוציא לאור את *ידיעות יד ושם* ואת *כרכי קובץ מחקרי יד ושם* שארבעה מהם יצאו בשנות ה-50. במקביל התחילו לפרסם ביד ושם קבצים של תעודות הקשורות לשואה תחת הכותרת *מגזי השואה*. המאפיין את פרסומי יד ושם בתקופה זו הוא החלק המועט יחסית המוקדש למרד ולהתנגדות ובמקביל להתנהגות היהודים בשואה בכלל. יש עיסוק רב באידיאולוגיה הנאצית ובמנגנונים הנאציים. בפרסומים יש חומר רב המשקף את המגמות ואת לבטי המחקר של הדור הראשון לחוקרים. אין תימה, שראשית ההיסטוריוגרפיה הישראלית התמקדה בהיבט הגרמני, ברצון להבין ולחשוף את המניעים הרעיוניים של השמדת היהודים, את הקשר בינם לבין שנאת ישראל המסורתית, ואת המנגנונים שהקימה המדינה לשם ביצוע הפשע. עיון במאמרים ובדיונים אלו מפריך את טענותיהם של המבקרים את ההיסטוריוגרפיה הישראלית בראשיתה כחובבנית ולא מקצועית.

כמעט כל העשייה ההיסטוריוגרפית בתקופה זו נישאה על כתפיהם של ניצולי שואה. ספרות המרד והלחימה, שהיא בעלת ההיקף הגדול ביותר, נכתבה על ידי חברים לשעבר בארגוני לחימה. זוהי ספרות של לוחמים המתעדים אירועים שהיו שותפים להם. הכותבים הם ברובם צעירים בשלהי שנות ה-20 לחייהם, שאת שנות התבגרותם ובחרותם המוקדמת עברו תחת אימת הכיבוש הנאצי. הם לא הספיקו לרכוש השכלה אקדמית מסודרת, בפרט לא בתחום כתיבת ההיסטוריה. החוקרים שפעלו במסגרת יד ושם היו גם הם ניצולי שואה, חלקם החזיק בתפקידים ציבוריים שונים בגטאות ומיעוטם השתתף בפועל במרידות. כמה מהם, כיוסף קרמיש, נתן עק ונחמן בלומנטל היו שותפים לאחר המלחמה להקמת המכון ההיסטורי היהודי בוורשה והגיעו לארץ לאחר הקמת המדינה. הם היו מבוגרים יותר מצעירי תנועות הנוער, והיו בהם שהספיקו גם להשלים את השכלתם האקדמית לפני 1939.

את תפקידם בכתיבת ההיסטוריה של השואה הם ראו כשליחות היסטורית. בשנת 1952, תחת הכותרת "הבו פורקן לנפש הדור", כתב נתן עק, ניצול שואה וממקימי יד ושם:

העוסקים בחקר השואה בימינו ודאי שחייבים קודם כל להכין חומר מחקרי לדורות הבאים, הם חייבים לטפל באיסוף תעודות ומסמכים שאולי רק בני דורנו יודעים על קיומם ועל מקום המצאם...נדמה לי שזכותם וחובתם של בני הדור הזה להיות בנאים גם הם ולבנות בנינים משלהם, לא לבד שזכאים הם לכך ואין לבוא בחששות שמא ראייתם אינה נכונה באשר אין להם עוד הפרספקטיבה הראויה, אלא כאמור חייבים הם לכך... זוהי חובתם כלפי המדע¹.

שאלה שעדיין לא נידונה במחקר היא הימנעותם של היסטוריונים ידועי שם שחיו בארץ בתקופה זו כיצחק בער וישראל הלפרין מעיסוק בנושא השואה. מדוע הם, שהיו בעלי מקצוע בתחום ההיסטוריה לא לקחו על עצמם את העבודה ההיסטורית הנדרשת לטיפול בנושא השואה? תלמידיהם, בני הדור הראשון לחוקרי השואה באקדמיה הישראלית, טוענים שבשיחות אישיות הם הסבירו שלא היו בהם הכוחות הנפשיים הנדרשים להתמודדות עם גודל האסון, אך הם דחפו את תלמידיהם לעסוק בנושא.

משפט אייכמן ומחקר השואה בישראל

משפט אייכמן שנפתח ב- 1961 גרם לרעידת אדמה ביחסה של החברה הישראלית לשואה. בספרות המחקר בארץ ובעולם נדונו המשפט והשפעתו הרבה על העיסוק בשואה ועל הדימוי שלה בקרב ישראלים משכבות גיל שונות ומרקע אידיאולוגי שונה. מקובל לטעון שמשפט אייכמן מסמן קו פרשת מים בחקר השואה בישראל. המשפט, על המגמות החינוכיות שהנחו את מארגניו, הפרסום התקשורתי הרב שניתן לו והעדויות שנשמעו בו, הביא את נושא השואה למרכז ההתעניינות הציבורית הישראלית, והיו לו השלכות ברורות על ההיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה. הנקודות המפורטות להלן מצביעות על תחומי ההשפעה השונים של חקר השואה:

* מעמדו של יד ושם : הצורך במסמכים, תיעוד ועדויות הביא את יד ושם למרכז תשומת הלב הציבורית

בישראל. חשיבותו ונחיצותו להווייה הישראלית הוכחו מעבר לכל ספק. בעקבות המשפט התעוררה בארץ

התעניינות רבה בשואה ומשימותיו של יד ושם בתחום זה הלכו והתרחבו.

¹ נתן עק, "הבו פורקן לנפש הדור", דפים לחקר השואה והמרד, אפריל 1941, עמ' 208.

* מעמדו של מחקר השואה : מעורבותם של חוקרים ידועי שם כסול בארון במשפט תרמה אף היא להעלאת קרנו של מחקר השואה, ואולי אף שימשה זרז להתחלה של הוראת השואה באוניברסיטאות בישראל.

* מעמדו של חוקר השואה : הפומביות שניתנה למשפט והחשיפה של הנוער הישראלי לסיפור השואה יצרה תחושת הזדהות ועניין שהביאה לעיסוק במחקר השואה. כמה מבני הדור השני של חוקר שואה בישראל, שנולדו בארץ ושקבו אחרי משפט אייכמן כצעירים בגיל בית הספר, רואים במשפט את הגורם הראשוני והעיקרי לבחירתם בתחום מחקר זה.

* הכרה בינלאומית : העניין הבינלאומי הרב במשפט הביא להכרה בינלאומית ביד ושם ובעשייה מחקרית הנעשית בישראל. כך נוצרה התשתית לכנס הבינלאומי הראשון של חוקרי השואה שנערך בירושלים על ידי יד ושם ב- 1968, צעד ראשון בפעילות מחקרית ענפה ורחבה שתפתח במוסד.

* ראייה חדשה של התגובות היהודיות : עדויות הניצולים הרבות שהובאו במשפט על החיים היהודיים בתקופת השלטון הנאצי הביאו להסתכלות חדשה על התנהגות היהודים בשואה. זווית מחקר חדשה התפתחה והתמסדה - "העמידה היהודית" - על צורותיה וגווניה.

השינוי הציבורי בארץ ובעולם במעמדו של יד ושם ושל חקר השואה הביא לעריכת כינוס החוקרים הבינלאומי הראשון ביד ושם. הכינוס הוקדש לנושא העמידה היהודית בשואה. העמידה היהודית כוללת, כדברי מאיר דבורז'צקי, מחלוצי חוקרי השואה בישראל, "כל ביטויי ה'נון' - קונפורמיזם' היהודי, צורות התנהגות ומעשי היהודים שמטרתם הייתה לעשות את המנוגד לכוונותיהם של הנאצים ולמזימותיהם: להשמיד את היהודי, לשלול ממנו את דמותו האנושית, ולהפכו ל'אבק אדם' ערב המוות"². הכינוס נקבע ליום השנה למרד גטו ורשה, ואף הוקדשו בו כמה הרצאות למרד ולחימה. אבל לבו של הכנס היה ההיבטים השונים של התגובה היהודית לשואה. ההרחבה הגורפת של מושג "העמידה" וראיית דפוס התנהגות שונים כביטויים של התנגדות יהודית לנאציזם יצר ויכוח שמעיד על רגישות הנושא בקרב

² מאיר דבורז'צקי, "העמידה בחיי יום יום בגטאות ובמחנות", *העמידה היהודית בתקופת השואה*, דיונים בכינוס חוקרי השואה, ירושלים, תש"ל, עמ' 121-143.

הניצולים עצמם. שרה שר, פרטיזנית לשעבר וממקימי בית לוחמי הגטאות, טענה בכינוס "[ש]לא כל הזדחלות לחור כלשהוא התנגדות תיקרא".

יש מי שרצו לומר שההגדרה הרחבה של עמידה כפי שהוצגה בכינוס הייתה אפולוגטית ונבעה מצורך של יד ושם, כחלק מהחברה הישראלית ומהעם היהודי, למצוא הסברים רחבים להתנהגות היהודים בשואה. המציאות מראה שאותן תפיסות "אפולוגטיות" כביכול של התנהגות ותגובות יהודיות שהועלו בכינוס זה של יד ושם הפכו כמה עשורים לאחר מכן להנחות יסוד בעיסוק בשואה בעולם המחקר האקדמי של שנות ה-80 וה-90 לגבי התנהגותם של עמים רבים שהיו תחת הכיבוש הנאצי.

שנות ה-70: האקדמיזציה של השואה

בשנות ה-70 עבר מחקר השואה בישראל תהליך של אקדמיזציה. החוקרים והכותבים של שנות ה-50 וה-60, צעירים חברי תנועות הנוער בשואה, רכשו השכלה אקדמית והשתלבו במערכת האוניברסיטאית. בתקופה זו יצאו לאור, בשיתוף יד ושם והמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, כמה מחקרים יסודיים על ריכוזים יהודיים, במיוחד במזרח אירופה, שבמרכזם החיים היהודיים וההתנגדות היהודית. כמה מהחיבורים האלה נכתבו על ידי אותה קבוצת כותבים, לוחמים לשעבר, שעסקו בכתיבה על המרד וההתנגדות עוד קודם לכן. כך למשל התפרסמו מחקרו של ישראל גוטמן *יהודי וארשה 1939-1943, גטו מחתרת, מרד* (1977), ושל יצחק ארד *וילנה היהודית במאבק ובכיליון* (1976). גוטמן עסק בהיבטים חשובים של מחקרו כבר ב-1963 בספרו *מרד הנצורים - מרדכי אנילביץ ומרד גטו וארשה*. לאחר חיבורו המקיף על ורשה היהודית בשואה פרסם גוטמן שורה ארוכה של מחקרים על חיי היהודים בשואה, האנטישמיות הנאצית, תנועות הנוער היהודיות, מחנות הריכוז ועוד. כמו כן היה העורך הראשי של האנציקלופדיה של השואה. יצחק ארד, שעמד שנים ארוכות בראש מוסד יד ושם, פרסם אף הוא מחקרים חשובים על מחנות ההשמדה בפולין ועל הלחימה הפרטיזנית היהודית. בדור ראשון זה של היסטוריונים שהפכו את חקר השואה לתחום מחקר אקדמי לגיטימי היו גם כמה חוקרים שלא היו ניצולים, בראש ובראשונה יהודה באואר. הוא הגדיר את המפעל ההיסטוריוגרפי הזה כ'עבודת הצלה של ההיסטוריוגרפיה'. בהזדמנויות שונות חזר ואמר באואר עצמו, כי המרד והלחימה היהודית הם רק חלק מן התמונה הכוללת של השואה. במחקריו עסק בבעלות הברית וביחסן ליהודי אירופה, בניסיונות הצלה, בחקר שואת יהודי הונגריה, יהודי ארצות הברית והשואה ועוד.

בשנות ה-70 קם דור חדש של חוקרים שהקדיש את עבודתו המחקרית לסוגיית "היישוב והשואה". מלחמת יום כיפור והזעזועים שבעקבותיה הביאו לבחינה מחודשת של אמיתות שונות הקשורות לשואה, בעיקר של אלו העוסקות ביישוב הארץ - ישראלי ובמנהיגיו. ספרו של שבתאי בית - *צבי הציונות הפוסט אוגנדיית במשבר השואה* (1977), אף שאינו עומד תמיד בקריטריונים של מחקר היסטורי, העלה כמה שאלות נוקבות לגבי מידת היחלצותו של

היישוב בארץ לעזרתם של יהודי אירופה ולגבי חוסר הנכונות, בכביכול, לעזור בכלל. דמותו של בן גוריון ופעילותו או אי פעילותו בתקופת השואה נמצאים במרכז הדיון בתקופה זו ואף בעשורים הבאים. שאלות אלו משמשות אף בוויכוח הפוליטי והתרבותי בחברה הישראלית. הן מועלות על ידי גורמים חרדיים במסגרת הוויכוח העכשווי שלהם עם התנועה הציונית, ועל ידי השמאל הלא ציוני, במסגרת מגמתו לערער על הלגיטימציה של התנועה הציונית ומדינת ישראל כתוצר של הציונות. נוסף על ההשלכות האקטואליות של נושא זה נראה שהעיסוק הנרחב שבו נובע מכך שלחלק מחוקרי השואה מהדור השני, רובם ככולם ילידי הארץ, חסרה ידיעת השפות האירופיות, ואין ביכולתם להתמודד עם תיעוד בשפות אלו, במיוחד בשפות המזרח אירופיות. סוגיית היישוב והשואה תופסת מקום נכבד בהיסטוריוגרפיה הישראלית של השואה גם בשנות ה-80 וה-90.

ניתוח מיתוסים וחקר השואה

שנות ה-80 מתאפיינות בתהליך של ניפוץ מיתוסים וערעור על אמיתות יסוד של המשנה החינוכית שביסודה של האידיאולוגיה הציונית. תהליך זה התעצם בעשור שלאחר מכן, בשנות ה-90. בשילוב עם תהליך זה מתפתח בארץ פולמוס "ההיסטוריונים החדשים": קבוצה של היסטוריונים צעירים יותר קוראת לבחינה מחודשת של ההיסטוריה הציונית והישראלית.

המרד בגטאות וחשיבותו עמדו תחת ביקורת חריפה בתקופה זו. נטענו טענות כנגד התפיסה האידיאולוגית של המורדים, חוסר האחריות בהחלטה למרוד לעומת הגישה האחראית של היודנראטים. ביקורת הושמעה על הדגשת היתר של מרד הגטאות וההתנגדות המזוינת בלימוד ובחקר השואה. באופן טבעי עוררו התקפות אלו תגובות נגד של הניצולים שנטלו חלק בפעולות ההתנגדות המזוינת. על חששותיהם של המורדים לשעבר כותבת דינה פורת: "עיקר חששם הוא שהתשובות תינתנה לאו דווקא מתוך ידיעה מעמיקה וחסרת פניות בקורות תקופת השואה, מתוך הבנה ואמפאטיה לאירועיה, מתוך אקלים בריא של בדיקה פתוחה לכל שאלה, אלא מתוך מניעים פוליטיים ועל רקע התהליכים המתחוללים היום בארץ: מתוך החשדנות ההולכת ומעמיקה כלפי כל מיתוס ציוני"³.

פולמוס "ההיסטוריונים החדשים" נגע בעיקר בשאלות הקשורות לתנועה הציונית ומדינת ישראל. נושא השואה עלה בדיון על שארית הפליטה, כמו למשל בספרה של עידית זרטל *זהבם של היהודים* (1996). אירועי השואה נזכרים רק כנושא נלווה לביקורת על התנועה הציונית והמנהיגות הישראלית ביחסה לשארית הפליטה ובטענה כי נעשה שימוש ציני

³ דינה פורת, "לא היו שתי דרכים", *הציונות*, מאסף ט"ו (1990), עמ' 234.

במצוקתם של הניצולים לצרכים ציוניים. דוגמה אחרונה וקיצונית לסוג כתיבה פולמוסי ותוקפני זה הוא ספרו של יוסף גרודזינסקי *חומר אנושי טוב, יהודים מול ציונים 1945-1951* (1998).

ב-1990 יצאה לאור ביד ושם *האנציקלופדיה של השואה* בעריכת ישראל גוטמן. האנציקלופדיה היא מפעל הדגל של ההיסטוריוגרפיה של השואה בעשור זה ונשארה עד לשלהי שנות ה-90 מפעל היסטוריוגרפי ייחודי המכנס בתוכו עבודה של מומחים רבים בתחומים שונים. הוצאת האנציקלופדיה מדגישה עד כמה הפך יד ושם בפרט ומחקר השואה הישראלי בכלל למרכז בינלאומי של חקר השואה.

במאמר זה נסקרו מגמות היסוד בכתיבה הישראלית בחקר השואה. המרד וההתנגדות, חיי היהודים בשואה, ההצלה, היישוב והשואה הם הנושאים שנחקרו בישראל בהרחבה והם מהווים גם את התרומה הייחודית של ההיסטוריוגרפיה הישראלית לחקר השואה בכלל. נושאים אחרים, לעומת זאת, שהיו מוקד השיח ההיסטורי בעולם על השואה נחקרו פחות על ידי היסטוריונים ישראלים. למשל, "הפתרון הסופי" והשלבים במימושו, תהליכי קבלת ההחלטות במנגנוני המשטר והביורוקרטיה הנאצית.

תחום נוסף שבו ניכר חסר של כתיבה היסטורית ישראלית הוא בספרים המקיפים, המנסים לתאר את השואה בכללותה, בכל הארצות ובכל שנות המשטר הנאצי. למעט ספרה של לני יחיל *השואה, גורל יהודי אירופה 1932-1945* (1987) לא יצאו בישראל ספרים כאלה. בארצות הברית ובבריטניה הופיעו כמה וכמה חיבורים כאלה, במיוחד בשנות ה-50 וה-60. נראה, כי כבר מלכתחילה התקבלה בקרב חוקרים בישראל הגישה, כי לא ניתן לעסוק בחקר השואה בהיבט כוללני ויש צורך לפרק את בעיות היסוד ולחשוף את האירועים והתהליכים שהתרחשו בארצות השונות. מה גם שהספרים הכוללים שיצאו בחו"ל שמו דגש בעיקר בשלבים במדיניות הנאצית וכמעט שלא עסקו בתגובת היהודים.

מקור : בשביל הזיכרון, 34, 1999, ע"מ 14 - 20.